

Staré odrůdy a vysokokmenné ovocné stromy v krajině

Ke středoevropské krajině neodmyslitelně patří ovocné stromy, nejen v sadech, ale také jako stromořadí nebo solitéry. Ovoce hrálo důležitou roli ve výživě obyvatel i jako tržní zboží. Ovocný strom požíval zvláštní úcty, a proto byl vysazován při narození dítěte, svatbě nebo při dostavbě domu. Typický obraz vesnické krajiny s mozaikou polí, luk, pastvin, sadů a rozptýlených stromů se začal utvářet před 2–3 stoletími. Zůstal však zachován jen v některých částech naší země. Pokud si položíme otázku, zda je možné tuto harmonickou krajinu znovu obnovit, jsou k tomu ovocné stromy výborným nástrojem. Jejich užité vlastnosti motivují k návratu ke kořenům – k péči o pozemky, a k uchování genetické rozmanitosti ukryté v jednotlivých odrůdách. Navíc mají další důležité funkce: poskytují stín, usměrňují vzdušné proudění, zabráňují proudění prachu a filtrují ho, produkují kyslík a ukládají oxid uhličitý, snižují hlučnost, transpirací usměrňují vodní režim v půdě, zabráňují vodní a větrné erozi, poskytují živočichům odpočinek, potravu nebo místa k hnízdění.

Pohled do historie

Ovocné stromy provázejí člověka již tisíce let (v této kapitole vycházíme z publikace V. Tetery 2003). Nejstarší doklady o výskytu a používání ovoce existují v archeologických nálezech. Dá se předpokládat, že člověk začal využívat plody ovocných dřevin ve dvou etapách. Napřed to byl sběr domácích, místních druhů paleolitickými obyvateli území. Až v druhé etapě vznikalo jakési lesní ovocnářství a docházelo k prvním pokusům o zlepšení podmínek pro vývin ovocného stromu. K našim pravěkým domácím, autochtonním ovocným dřevinám můžeme zařadit jablono lesní (*Malus sylvestris*), hrušň polníčku (*Pyrus pyrausta*), třešň ptačí (*Cerasus avium*), t. višň (*C. vulgaris*), dřín obecný (*Cornus mas*), oskeruši domácí (*Sorbus domestica*) a révu vinnou lesní (*Vitis vinifera* subsp. *sylvestris*). Ze středověku je v našich krajích archeology dokazován ještě mimo jiné ořešák královský (*Juglans regia*), broskev obec-

ná (*Persica vulgaris*), meruňka obecná (*Armeniaca vulgaris*), různé formy slivoní (*Prunus* spp.) a mišpule obecná (*Mespilus germanica*), u kterých nelze vyloučit import plodů z Přední Asie a jižní Evropy. Při vzniku cestní sítě v Čechách hrála silnou roli kolonizace území ve 13. století za Karla IV., který při vědomí hospodářského a vojenského významu stanovil parametry komunikací – kromě dostatečné šířky, zpevněného povrchu také např. výsadby alejí.

V období baroka (17.–18. století) nastal rozvoj ovocnářství a vznikaly nové výsadby ovocných stromů – vysokokmenů, a to na základě některých tehdejších nařízení císaře Karla VI., Marie Terezie a Josefa II. Např. podle nařízení z let 1740 a 1752 se měly vysazovat podél cest i ovocné stromy a měla jim být věnována patřičná péče. Ukládalo se dbát o dobrý zdravotní stav a vzhled stromů, sbírat housenky apod. Mezi jinými druhy dřevin se doporučovaly jabloně, hrušně, švestky, ořechy a moruše.

Na rozvoj ovocnářství měly vliv různé hospodářské jednoty a spolky hlavně v 19. století. Např. podle údajů z r. 1846 bylo v Čechách v přepočtu asi 2 410 km ovocných alejí a kolem 76 tisíc ha ovocných sadů a zahrad.

Koncem 19. a počátkem 20. století nastala určitá intenzifikace. Výsadba sadů a stromořadí se začala realizovat na vysoké odborné úrovni, včetně pomologické – na základě výběru odrůd vhodných pro danou oblast. Pro jednotlivé oblasti a okresy republiky byly vypracovávány Výběry ovocných odrůd a na jejich základě se upravovala produkce odrůd ve školkách a následná výsadba.

Po druhé světové válce a hlavně v období socializace vesnice v 50.–60. letech se začaly tzv. extenzivní sady likvidovat, stejně jako všechny další doprovodné krajinové prvky. Výsadba vysokokmenných ovocných alejí ještě chvíli pokračovala u silnic III. třídy, od 70. let však ustala docela.

Staré a krajové odrůdy

Staré odrůdy jsou veškeré odrůdy, které dosahují stáří několika desítek let od svého vzniku či rozšíření (Tetera 2006). Starou odrůdu lze srovnat s délkou produktivního, aktivního, čínorodého období věku člověka, tedy 50–60 let. Obecně se usuzuje, že ty, které vznikly do r. 1950, jsou už málo moderní. Tedy i horké novinky na stole císaře Karla IV. Ovšem není to tak jednoznačné, některé staré odrůdy se stále pěstují i v intenzivních sadech velkovýrobně. Např. jablono 'Golden Delicious', třešň 'Napoleonova', 'Germersdorfská', hrušň 'Dielova máslovka' – všechny doložené už z předminulého století. Konečně u řady starých odrůd vlastně jejich stáří ani netušíme. Pokud nejsou známy od doby starých Římanů (a těch je velmi málo), pak je třeba počkat až na pozdní renesanci nebo baroko. Do té doby nestálo učencům za to, aby se zabývali v rámci druhu pojmem odrůda. Při pátrání po stáří odrůd mnoho nepomohou ani archeologové. Pecky nebo jádra bývají sice nalézány v sídlištích různého stáří, ale jejich určení do odrůdy je zatím iluzí. A tak nezbyvá než odrůdy rozdělit na ty datované především z 18.–19. století a na šedou zónu. V ní víme o nějaké první zmínce, ale netušíme, jestli daná odrůda už existovala rok nebo tři sta let.

Stará odrůda vznikla obvykle jako náhodný semenáč. Někdy máme doložen ma-

1 a 2 Moderní ovocné plantáže jsou husté, nízké a mají redukované bylinné patro (obr. 1), naproti tomu tradiční sad je prostoupen okolní krajinou a nabízí užitek i mnoho dalších funkcí (2).

3 Ovocné výsadby tradičně navazovaly na zemědělské usedlosti a byly součástí přechodu zastavěné části vsi do volné krajiny.

4 Zatravněné sady – ostrovy biodiverzity v současné zjednodušené krajině

teřský komponent, ale otec je vždy nejistý. Od 19. století se váhavě objevují první záměrná křížení spojená s razantním výběrem potomků podle stanovených kritérií. S postupujícím rozvojem genetiky se z původní loterie stává věda zejména v druhé polovině 20. století, což je také definitivní hranice mezi starými a novými odrůdami.

Některé staré odrůdy chutí i dalšími vlastnostmi připomínají dnešní moderní odrůdy nebo se stále pro své skvělé vlastnosti a chutě celosvětově pěstují, např. hrušně 'Williamsova', 'Lucasova', 'Konference', 'Napoleonova' nebo již zmíněná jablona 'Golden Delicious'.

Staré odrůdy měly nepřebernou škálu vlastností jako různou dobu zrání, odlišné tvary, barvy, chutě... a hlavně různé využití. Některé za syrova nepoživatelné se zpracováním měnily v lahůdky, ať už to bylo sušení, lisování šťáv, tepelné zpracování (pečení a vaření), kvasné procesy vedoucí buď k finálnímu produktu, nebo meziproduktu pro destilaci. Ovocnou pálenku, džem a křízaly ještě známe, ale kdo ochutnal pracharandu nebo třešňový ocet? Kdo doma vaří hrušková povidla a suší třešně?

Ne úplně jasné jsou pojmy lokální nebo krajová odrůda. Jde o odrůdu, která zůstala rozšířena jen na určitém území, kde vznikla. Do jakého rozšíření ji ještě označovat jako krajovou, je spíše otázka citu.

Důvodů, proč by se staré krajové odrůdy ovocných dřevin měly zachovat pro další generace, je celá řada. Tyto odrůdy mají zajímavé kulturně-historické aspekty, hrají roli v historii území naší republiky. Vykazují velkou různorodost tvarů, barev, vůní. Pro někoho jsou vzpomínkou na dětství. Šlechtitelé v nich nacházejí cenné geny pro nové a nové odrůdy. A ochránci přírody oceňují jejich přínos pro biodiverzitu zemědělské krajiny i krajinný ráz.

Moderní odrůdy a sady

Moderní odrůdy spějí k unifikaci (obr. 1). Diktát obchodníků je jasný: odolnost při přepravě a co nejdelší možnost skladování, dále velikost a atraktivní vzhled, levné, velké plody bez poškození. S tím, jak houstne legislativa k použití chemických ochranných látek, hlásí se pěstitelé s požadavkem odolnosti vůči chorobám. Chuť a vůně jsou dnes záležitosti vedlejší, kupuje se očima.

Moderní sady jsou tvořeny nízkokmeny. Ideálem je, aby šla veškerá péče zvládnout ze země. Kvůli použití slabých podnoží se musí odstranit bylinné patro, aby zbylo dost vody a živin pro slabý kořenový systém dřeviny. To vše za masivní intervence chemických látek, které zajišťují výživu, chrání proti škůdcům a chorobám, regulují násadu plodů atd. Vodu dodává kapková závlaha. Čím dál běžnější je pěstování ovoce pod sítěmi nebo fóliemi jako ochrana před kroupami, deštěm a ptáky. Ovocná plantáž se tak odděluje čím dál více od ostatních ekosystémů krajiny. Dochází i k oddělování v čase – plantáže se zakládají na 10–15 let a pak se stromy vytrhají. Takový sad lze označit jako intenzivní – hodně energie a financí se do něj vkládá a hodně se z něj vybírá.

Staré extenzivní sady

V extenzivním sadu jsou menší vstupy i výnosy. Moderní systémy ekologického zemědělství nebo integrované produkce

se sice snaží zapojit intenzivní sady více do krajiny, ale starý sad to stále není.

Ve starém sadu byly dlouhověkové a bujně rostoucí stromy velmi oceňovány. Dědily se z otce na syna a výrazně zvyšovaly hodnotu statku. Sad měl v krajině místo dlouhodobě (obr. 2 a 3). Stromy se pěstovaly ve velkých vzdálenostech od sebe, nejčastěji kolem 9 m a v případě polních sadů i více. Pod stromy byla další kultura, v úrodných oblastech pole (polní sady), v méně úrodných alespoň louka nebo pastvina (luční sady). U polních sadů se stromy vyžívaly z látek splavených mimo kořenovou zónu polních plodin. V zatravněných výsadbách vypomáhala mykorhiza a dekompozice biomasy kořenů rostlin bylinného patra. Mírné poškození škůdci a chorobami se tolerovalo, ani poškozené ovoce nebyl problém zpracovat. Sady nebývaly nikdy moc velké. Sedláků bylo mnoho a každý měl trochu jiný pohled na to, co v daném prostoru pěstovat. Péče o stromy byla dynamická, staré dožívající stromy byly nahrazovány novými výsadbami. To vše znamenalo spoustu nik, obsazených mnoha populacemi rostlin a živočichů, se zázemím v podobně pestré okolní krajině. Takové sady existovaly téměř po celém území současné republiky s výjimkou nejvyšších poloh. Podle mezoklimatu a geologického podkladu jednotlivých pohoří dosahovaly nadmořských výšek maximálně 600 m.

Ve starých sídelních oblastech se ovoce pěstovalo zejména pro trh a sady byly

odrůdově spíše jednodušší. Zde poprvé nastoupily požadavky na velikost plodů a schopnost přepravy. Odrůdy, které nedávaly ovoce takových vlastností, vymizely nejdříve. V méně úrodných oblastech bývalo odrůd více. Těm tržně atraktivním, často zahraničním, se už tolik nedařilo, proto nastupovaly odrůdy krajové, doplněné i semenáči pěstovanými třeba na jediném statku. V krátkém spotřebitelském řetězci našly své místo jak k přímé konzumaci, tak pro další zpracování.

Záchrana nebo obnova?

Krajina na pohlednicích z meziválečného období zmizela prakticky z celé Evropy. Aleje a sady plné starých odrůd už přežívají jen ve fragmentech. Tu zmizí kus sadu kvůli výstavbě, tu se vykácí alej. S nimi dožívá biologická rozmanitost, a to nejen stanoviště, ale především genetická. Rozmanitost, která je tak vzácná v současné době, kdy je na vzestupu unifikace.

Úbytek genofondu starých a krajových odrůd i biotopu extenzivních sadů vyvolal zájem v okolních zemích už začátkem 70. let 20. století. I u nás se našlo hodně osamělých nadšenců, kteří si v soukromých zahradách sami množili staré odrůdy vyřazené ze státních sortimentů. Díky nim přežila řada odrůd biologickou smrt. Pro šlechtitele zde byly státní odrůdové sbírky, kde se uchovávalo mnoho stovek starých odrůd, ale spíše ze světového sortimentu. Extenzivní aleje a sady zemědělské podniky přestávaly sklízet od 70. let a v 80. letech už je sklízeli jen soukromníci z pronajatých stromů. Nové nikdo nesázel.

Od poloviny 70. let Václav Tetera, jako pracovník skanzenu v Rožnově pod Radhoštěm, na Valašsku systematicky mapoval a soustřeďoval lokální sběry do prostoru skanzenu (obr. 5), později rozšířil svůj zájem i na Bílé Karpaty. Výsledky publikoval v několika pracích, zásadní jsou především *Jabloně na Valašsku* (1996), *Ovoce Bílých Karpat* (2006) a metodika *Záchrana starých a krajových odrůd ovocných dřevin* (2003).

V letech 1991–92 byl založen první genofondový sad Českého svazu ochránců přírody (ČSOP) ve Velké nad Veličkou. Zde byly soustřeďovány především tradičně pěstované odrůdy Bílých Karpat, krajové a staré, i zahraniční. V 90. letech díky rozvoji občanské společnosti aktivity mnoha dalších lidí překročily hranice privátních zahrad. Asi tak za minutu dvanáct. Ještě se

5 Sběrka starých odrůd ovocných dřevin Valašska a Slezska umístěná ve skanzenu v Rožnově pod Radhoštěm se stala v r. 2018 genofondovou plochou zařazenou do databáze Českého svazu ochránců přírody.

6 Obnovování vysokokmenných výsadby ovocných stromů probíhá poměrně široce na území celé České republiky.

7 Vztah obyvatelstva k velkým ovocným stromům nebývá vždy ideální. Snímky M. Lípy

podařilo najít a vyzpovídat několik pamětníků časů, kdy extenzivní sady produkovaly rozhodující množství ovoce. Narůstající zájem o záchranu genofondu i biotopu vedl ČSOP v letech 1995–98 k ustavení odborného programu Záchrana krajových odrůd, jehož prvním garantem nemohl být nikdo jiný než V. Tetera. Program se dnes jmenuje Oživení starých odrůd ovocných stromů. Změněný název vyjadřuje současný cíl programu – vdechnout zachráněnému genofondu nový život. ČSOP je profilově ochranná organizace, novým životem má na mysli především návrat vysokokmenných ovocných stromů do krajiny. Zároveň je jisté, že ovocný strom potřebuje lidskou péči. Nepotřebuje jí moc, ale přece jen více než autochtonní dřeviny. K zajištění péče je nutno obnovit obecné povědomí lidí, že ovoce je k jídlu – tak daleko to došlo. Nemalá část naší popula-

ce považuje strom za nepříjemný zdroj odpadu, jako jsou větve a listy. K dovršení všeho nešťastí ovocný strom kvete, čímž přitahuje včely, a má ovoce, na které létají vosy. Odborný program tak řeší i motivaci lidí k dlouhodobé péči o stromy a celý biotop extenzivních výsadby.

V rámci programu probíhají zejména následující činnosti: mapování, genofondové plochy, zakládání a rekonstrukce funkčních výsadby, akce pro veřejnost, spolupráce s vlastníky a nájemci pozemků, mezioborová spolupráce odborníků, spolupráce s pamětníky a budování informačních zdrojů (podrobněji na webových stránkách Živy a ČSOP).

Současnost

Máme školky, které v souladu s platnou legislativou produkují každoročně desítky starých odrůd. Ročně se v krajinně vysadí odhadem 10–20 tisíc dlouhověkých ovocných stromů. Máme novou generaci odborníků, běží péče o genofondové plochy.

Avšak pořád příliš mnoho stromů mizí v prvních pěti letech života. Ztratila se povědomost, kde sázet a jak výsadby vést do dospělosti. Klimatická změna komplikuje situaci zvýšeným stanovištním stresem (periody sucha, mrazy v neobvyklých termínech, vyšší tlak chorob a škůdců). Ovocný strom začíná plnohodnotně sloužit okolní krajinně zhruba od 20. roku věku. Prakticky všechny druhy se mohou dožít 80–100 let, u hrušní a jabloní existují exempláře přes 200 let staré (možná i mnohem starší). Zásadním úkolem pro nejbližší roky je nejen vysazovat na každém vhodném místě sady a aleje, ale i zajistit, abychom zde našli zdravé stromy i za 20 let.

Závěrem

ČSOP není jediným subjektem, který se velmi zasloužil o záchranu mizejících odrůd, vše co bylo uvedeno, je dílem několika tisíc konkrétních lidí. Role ČSOP spočívá v tom, že se již více než 20 let snaží propojovat jednotlivce i další organizace, nadšencům poskytnout kontakty na odborníky a odborníky nasměrovat na nadšence, a také získat prostředky zejména na drobné realizace a zpřístupnění důležitých informací.

Použitou literaturu a internetové odkazy uvádíme na webové stránce Živy. K dalšímu čtení např. Živa 1998, 4: 167–168 a 5: 210–211.